

MONIKA GRZESIAK-FELDMAN

TOŻSAMOŚCIOWE PRZESŁANKI RÓŻNYCH RODZAJÓW STEREOTYPIZACJI

Celem prezentowanego programu badawczego było sprawdzenie, jak tożsamość człowieka wpływa na skłonność do posługiwania się stereotypami „klasycznymi” (egzemplarycznymi), w przypadku których przedmiotem stereotypizacji jest typowy przedstawiciel danej kategorii, oraz stereotypami spiskowymi, które są reprezentacjami grup jako całości. Badania osadzone były w teorii tożsamości osobistej i społecznej M. Jarymowicz. Wykazano, że najsilniejsza skłonność do myślenia stereotypowego, bez względu na jego rodzaj, jest charakterystyczna dla osób o tożsamości społecznej, podczas gdy najniższa jest właściwa dla tożsamości indywidualnej. Na podstawie uzyskanych zależności można również wnioskować, że osoby o tożsamości zrównoważonej są wyposażone w zdolności właściwe dla tożsamości społecznej i indywidualnej, a większa skłonność do posługiwania się przez nich stereotypami spiskowymi niż klasycznymi może wskazywać na to, że tożsamość społeczna pełni kluczową rolę w stereotypizacji spiskowej.

Słowa kluczowe: stereotyp klasyczny (egzemplaryczny), stereotyp spiskowy, odrębność schematowa, tożsamość indywidualna, tożsamość społeczna, tożsamość zrównoważona, brak tożsamości.

I. PROBLEM

Problematyka tożsamości interesuje badaczy w wielu kontekstach. Jednym z nich jest szeroko rozumiane funkcjonowanie społeczne, a w szczególności zja-

DR MONIKA GRZESIAK-FELDMAN, Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego,
ul. Stawki 5/7, 00-183 Warszawa; e-mail: ika@psych.uw.edu.pl

wiska związane z pochopnymi kategoryzacjami, dyskryminacją, dehumanizacją, stereotypami i uprzedzeniami (np. Tajfel, Turner, 1986; Turner, 2001; Jarymowicz, 1994a; 2000; Kwiatkowska, 1999; Boski, Jarymowicz, Malewska-Peyre, 1992). Celem prezentowanego programu badawczego była analiza tożsamościowych przesłanek posługiwania się stereotypem spiskowym, czyli reprezentacją grupy jako odrębnego i zintegrowanego bytu, kolektywnego wroga. Rola tożsamości w stereotypizacji spiskowej została dotychczas stosunkowo słabo poznana, a ze względu na społeczne implikacje zdaje się zasługiwać na uwagę. Dla uzyskania możliwości porównania otrzymanych wyników zaplanowano również sprawdzenie relacji między tożsamością podmiotu a skłonnością do klasycznie rozumianej stereotypizacji, która – w przeciwieństwie do spiskowej – stanowi przedmiot badań od wielu lat.

II. TOŻSAMOŚĆ OSOBISTA I SPOŁECZNA

Prezentowane w artykule badania są osadzone w obszarze rozwijanej od wielu lat przez Marię Jarymowicz i jej współpracowników teorii tożsamości osobistej i społecznej (Jarymowicz, 1992a; 1992b; 1993a; 1994a; Kwiatkowska, 1999; Szuster-Zbrojewicz, 1989), która – jak sama nazwa wskazuje – wyróżnia dwa rodzaje tożsamości: osobistą i społeczną. Tożsamość osobistą Jarymowicz (1993a) definiuje jako część samowiedzy, na którą składają się cechy najbardziej charakterystyczne dla JA i wyróżniające je z otoczenia (dystynktywne), zaś tożsamość społeczną – jako zbiór cech prototypowych dla kategorii MY, do której jednostka przynależy, i wyróżniających owe MY od reprezentacji innych obiektów społecznych (Jarymowicz, 1993b).

Kluczowym elementem omawianej teorii jest odrębność schematowa stanowiąca przejaw uformowania się tożsamości osoby. O rozwoju tożsamości społecznej świadczy stopień poznawczego wyodrębnienia schematu MY względem schematu INNYCH. O ukształtowaniu tożsamości osobistej można wnioskować na podstawie odrębności schematowej JA/MY/INNI, przy czym wyodrębnienie JA względem MY wskazuje na wyższy stopień poznawczej indywidualności niż wyodrębnienie JA względem INNYCH. Pojęcie odrębności schematowej zostało dokładnie omówione w pracach Jarymowicz (1992a, 1992b, 1993a, 1994a, 1994b) oraz w monografii Kwiatkowskiej (1999).

Sposób, w jaki osoba funkcjonuje, jest wypadkową stopnia ukształtowania tożsamości społecznej (wyrażającej się odrębnością MY/INNI) i tożsamości oso-

bistej (wyrażającej się odrębnością JA/MY). Przyjęto (Jarymowicz, 1993a), że u osób o wysokim wyodrębnieniu JA względem MY i jednocześnie niskim wyodrębnieniu MY względem INNYCH dominuje tożsamość osobista. Z kolei u osób o niskim wyodrębnieniu JA względem MY i zarazem wysokim wyodrębnieniu MY względem INNYCH przeważa tożsamość społeczna. Do pełniejszego zrozumienia zjawisk związanych z funkcjonowaniem tożsamości pomocne okazuje się również wprowadzenie dodatkowego rozróżnienia. Jarymowicz (1993b) zaproponowała czteropolowy sposób kategoryzacji form tożsamości, wprowadzając – obok dominującej tożsamości społecznej bądź osobistej – dwie dodatkowe kategorie: tożsamość zrównoważoną i brak tożsamości (tab. 1). O tożsamości zrównoważonej mówimy w przypadku osób, u których zarówno tożsamość społeczna, jak i indywidualna jest dobrze ukształtowana. Z brakiem tożsamości spotykamy się wówczas, gdy u jednostki nie ukształtowała się dobrze ani tożsamość społeczna, ani tożsamość indywidualna.

Osoby o tożsamości zrównoważonej, z dobrze ukształtowaną tożsamością społeczną i osobistą, mają możliwość „przełączania” się między tymi rodzajami tożsamości. W rezultacie ich funkcjonowanie jest odmienne niż osób o dominującym tylko jednym rodzajem tożsamości lub osób o ogólnie słabo rozwiniętej tożsamości (Jarymowicz, 1993b).

Tab. 1. Rodzaje tożsamości wyróżnione na podstawie stopnia poznawczego wyodrębnienia JA/MY oraz MY/INNI

	JA/MY niska	JA/MY wysoka
MY/INNI niska	brak tożsamości (BT)	tożsamość indywidualna (TI)
MY/INNI wysoka	tożsamość społeczna (TS)	tożsamość zrównoważona (TZR)

III. „ZWYKŁE” STEREOTYPY I STEREOTYPY SPISKOWE

Rozróżnienie na dwa rodzaje stereotypów zostało wprowadzone do psychologii przez Koftę i Sędką (1992; 1995; 1999), którzy zauważyli, że obok klasycznie

rozumianych stereotypów, będących reprezentacjami typowego przedstawiciela kategorii, istnieją również holistyczne reprezentacje grup jako odrębnych i zintegrowanych bytów. Okazało się, że stereotypy tego rodzaju mają uniwersalną, zawsze negatywną zawartość, która ma wiele wspólnego z przekonaniem charakterystycznymi dla teorii spiskowych (Groh, 1987; Moscovici, 1987). Grupa obca postrzegana jest jako kolektywnie działający nieprzyjaciel. Przypisuje się jej dążenie do władzy, działania konspiracyjne, solidarność i egoizm grupowy. Pojedyncza osoba jest odbierana jako ślepo podporządkowana grupie i wykonująca jej wolę. Spójność poczynań grupy jest porównywalna do spójności poczynań jednostki, dlatego można mówić o swoistej personifikacji grupy. Ten „nowy” rodzaj stereotypu określono terminem „stereotyp duszy grupowej” (Kofta, Sędek, 1992, 1995, 1999; Kofta, 1995), z którego później zrezygnowano na rzecz terminu „stereotyp spiskowy” (Kofta, 2001, Kofta; Narkiewicz-Jodko, 2001). Jak już wspomniano, zawartość stereotypu spiskowego jest zawsze uniwersalna, bez względu na przedmiot stereotypizacji. Okazało się również, że jest ona podobna w różnych kulturach, o czym świadczą badania przeprowadzone na Polakach i Amerykanach (Kofta, Sędek, 1999), co może wskazywać na ewolucyjny, pierwotny charakter stereotypów spiskowych (Kofta, 2001).

W tym miejscu nasuwa się pytanie o to, czym dokładnie są w takim razie „zwykłe stereotypy”. Odpowiedź na tak postawione pytanie nie należy do prostych, ponieważ wieloletnia obecność tego pojęcia w naukach społecznych zaowocowała różnorodnymi definicjami. Kwestia ta jest dosyć obszernie opisywana w podstawowych podręcznikach z zakresu psychologii społecznej. Ze względu na to, że jest to szerokie zagadnienie, oraz z uwagi na ograniczone ramy artykułu, zaprezentowane zostanie wyjaśnienie, co przez „zwykły” stereotyp rozumie autorka niniejszego opracowania. Na potrzeby prezentowanego programu badawczego „zwykły”, czyli egzemplaryczny stereotyp, jest pojmowany za Koftą (2001) jako trypoziomowa jednostka wiedzy społecznej składająca się z: (1) reprezentacji cechy kategoryjnej (etykiety), np. koloru skóry; (2) zbioru cech właściwych dla danej kategorii i asocjacyjnie z nią powiązanych, np. kategoria „człowiek o czarnym kolorze skóry” może zawierać cechy takie, jak muzykalny, leniwy, dowcipny; (3) typowych zachowań, jakie wyzwalane są w wyniku przypisania napotkanej osoby do danej kategorii.

IV. PROBLEMATYKA BADAŃ WŁASNYCH ZAŁOŻENIA I HIPOTEZY

Z dotychczasowych badań nad tożsamościowymi przesłankami klasycznie rozumianej stereotypizacji wynika, że wysoki stopień ukształtowania tożsamości osobistej (wysoka odrębność JA/MY) wiąże się z posiadaniem narzędzi poznawczych umożliwiających osobie wykraczanie poza stereotypowe postrzeganie innych ludzi (Jarymowicz, 1993a, 1994b). Jednocześnie przyjmuje się, że w przypadku dobrze ukształtowanej tożsamości społecznej (wysokiej odrębności MY/INNI) zachowanie człowieka jest determinowane w pierwszej kolejności przez cele grupy. Dlatego mogą pojawić się tendencje kategoryzacyjne umożliwiające podtrzymanie pożądanego statusu grupy, do której dana jednostka należy (Kwiatkowska, 1999). W przypadku stereotypizacji spiskowej wydaje się, że kluczową rolę odgrywa tożsamość społeczna (Grzesiak-Feldman, 2004), mniejszą zaś – tożsamość osobista (Grzesiak, Kamińska-Feldman, 2001). Oczywiście to, jak człowiek funkcjonuje i w jaki sposób postrzega rzeczywistość społeczną, jest wypadkową zarówno stopnia ukształtowania tożsamości społecznej, jak i osobistej, stąd zainteresowanie w niniejszym programie badawczym czteropółowym sposobem ujmowania tożsamości.

Założono, że u osób o przewadze tożsamości indywidualnej (wysoki stopień wyodrębnienia JA względem MY i jednocześnie niski stopień wyodrębnienia MY względem INNYCH) wystąpią słabsze tendencje do klasycznej stereotypizacji niż u osób o przewadze tożsamości społecznej (niski stopień wyodrębnienia JA względem MY i równocześnie wysoki stopień wyodrębnienia MY względem INNYCH). W przypadku stereotypu spiskowego uznano, że najmniejszej skłonności do stereotypizacji należy oczekiwać u badanych o niskiej odrębności MY/INNI, bez względu na stopień poznawczego wyodrębnienia JA, czyli u osób o przewadze tożsamości indywidualnej oraz u osób o braku wyraźnie ukształtowanej tożsamości. Najsilniejszej gotowości do myślenia spiskowego można się spodziewać u badanych o wysokim stopniu poznawczego wyodrębnienia MY, bez względu na stopień wyodrębnienia JA, czyli zarówno u osób o przewadze tożsamości społecznej, jak i u osób o tożsamości zrównoważonej.

W konsekwencji sformułowano następujące hipotezy:

H1: Najsłabsze tendencje do klasycznej stereotypizacji występują u badanych o przewadze tożsamości indywidualnej (TI), najsilniejsze u osób o przewadze tożsamości społecznej (TS).

H2: Najsłabsze tendencje do spiskowej stereotypizacji są obserwowane u badanych o przewadze tożsamości indywidualnej (TI) oraz słabo ukształtowanej tożsamości (BT), podczas gdy najsilniejsze tendencje występują u badanych o przewadze tożsamości społecznej (TS) oraz o tożsamości zrównoważonej (TZR).

V. METODA

W celu weryfikacji powyższych hipotez przeprowadzono dwa badania. W pierwszym weryfikowano hipotezę o wpływie tożsamości na klasycznie rozumianą stereotypizację, w drugim – na spiskową.

1. *Osoby badane*

W badaniu 1 wzięło udział 151 osób (114 kobiet i 37 mężczyzn, średnia wieku – 22,36 roku, $SD = 3,23$). Z kolei w badaniu 2 uczestniczyło 113 osób, w tym 81 mężczyzn oraz 31 kobiet; średnia wieku – 21,82 ($SD = 1,86$). W sumie w obydwu badaniach zebrano dane od 264 osób, studentów wyższych uczelni w Warszawie.

2. *Procedura*

Obydwa badania przeprowadzono w warunkach grupowych. Ich prawdziwy cel utajono poprzez zastosowanie instrukcji maskującej. Problematyka badawcza została określona jako dotycząca spostrzegania społecznego. Polecenia i nazwy technik przygotowano w sposób uwiarygodniający rzekome zagadnienie badawcze. W pierwszej kolejności dokonywano pomiaru stopnia ukształtowania tożsamości społecznej i osobistej, w drugiej – nasilenia stereotypu. Udział w badaniu był dobrowolny i nieodpłatny, o czym na wstępie poinformowano uczestników.

3. *Pomiar stopnia ukształtowania tożsamości*

Do pomiaru stopnia ukształtowania tożsamości osobistej (odrębności schematowej JA/MY) oraz stopnia ukształtowania tożsamości społecznej (odrębności schematowej MY/INNI) wykorzystano Kwestionariusz Spostrzegania Społecznego (Jarymowicz, 1993a, 1994a). Technika ta zawiera trzy identyczne listy 70 rzeczowników opisujących pozytywne cechy ludzi. Na pierwszej z nich badany ma

za zadanie zaznaczyć cechy, które mu się nasuwają, gdy myśli o INNYCH, po czym wybrać z zakreślonych uprzednio właściwości dziesięć tych, które najczęściej bierze pod uwagę. Na drugiej i trzeciej – ma dokonać analogicznych operacji i wybrać rzeczowniki opisujące odpowiednio MY i JA. Dla określenia stopnia poznawczego wyodrębnienia schematu MY względem schematu innych ludzi (stopień ukształtowania tożsamości społecznej) zliczano te właściwości, które badany uznał za najważniejsze w opisie MY, a pomiął, charakteryzując INNYCH. Analogicznie, czyli poprzez zsumowanie właściwości zaznaczonych jako najbardziej charakterystyczne dla JA i jednocześnie nie będących najbardziej charakterystycznymi właściwościami MY, wyznaczano wskaźnik odrębności schematowej JA/MY. Wartość obydwu wskaźników waha się od 0 do 10 punktów, gdzie 0 świadczy o braku, a 10 o wysokiej odrębności schematowej (zarówno JA/MY, jak i MY/INNI). Przyjrzyjmy się przykładowi. Tabela 2 zawiera cechy wybrane z kolejnych list przez jednego z badanych.

Tab. 2. Wybrany przykład odpowiedzi w Kwestionariuszu Spostrzegania Społecznego

Cechy wybrane z listy dotyczącej INNYCH	Cechy wybrane z listy dotyczącej MY	Cechy wybrane z listy dotyczącej JA
towarzystwo	towarzystwo	wszechstronność
poczucie humoru	poczucie humoru	poczucie humoru
religijność	religijność	religijność
skromność	uprzejmość	słowność
inteligencja	inteligencja	rozsądek
atrakcyjność	praktyczność	bezinteresowność
uroda	wierność	wierność
barwność	ambicja	stałość
tolerancyjność	stałość	sumiennność
elegancja	tolerancyjność	tolerancyjność

Na liście dotyczącej MY pojawiły się cztery cechy (wyróżnione pismem półgrubym), które nie zostały wybrane na liście dotyczącej innych ludzi. Z kolei na liście dotyczącej cech charakterystycznych dla JA badany zaznaczył sześć rzeczowników (również wyróżnione pismem półgrubym), które nie zostały zazna-

zione na liście dotyczącej MY. Na tej podstawie zdiagnozowano, że wskaźnik odrębność MY/INNI wynosi 4, a wskaźnik odrębność JA/MY jest równy 6.

4. Pomiar stopnia nasilenia klasycznie rozumianego stereotypu (egzemplarycznego) – badanie 1

W związku ze zwiększającą się liczbą badań świadczących o przewadze metod pośrednich w pomiarze postaw oraz stereotypów i uprzedzeń (Maison, 1995, 1997; Maison, Bruin, 1999; Maison, Greenwald, Bruin, 2001) do pomiaru stereotypu egzemplarycznego wykorzystano technikę mierzącą efekt asymetrii w szacowaniu dystansów JA-INNI (Kamińska-Feldman, 1994, 1997, 2001). Za wskaźnik nasilenia stereotypu przyjęto ustosunkowania dotyczące typowego Żyda. Wybór ten wynika ze szczególnej wyrazistości tego stereotypu wśród Polaków (Cała, 1996, 2001; Weigl, Łukaszewski, 1992; Weigl, 1999) oraz stąd, że jako wskaźnik stereotypu spiskowego (por. kolejny paragraf) postanowiono traktować ustosunkowania do Żydów.

Technika asymetrii ma charakter kwestionariusza graficznego (por. Kamińska-Feldman, 1994). Składa się z dwóch rysunków, będących swoimi lustrzanymi odbiciami. Na każdym z rysunków znajdują się punkty podpisane imionami typowymi dla różnych narodowości, w tym dla narodowości żydowskiej, np. Mosze, Samuel, Dawid, Icchak, oraz jeden punkt oznaczony jako JA. Zadaniem osób badanych jest oszacowanie w metrach i centymetrach (np. 1 m 35 cm), z uwzględnieniem podanej na rysunku skali, odległości pomiędzy sobą a przedstawicielami różnych narodowości. Wskaźnikiem jest suma różnic między oszacowaną wielkością dystansu w odpowiedzi na pytania, w których JA nie stanowiło punktu odniesienia (*Jak daleko Ty jesteś od Żyda?*) i w symetrycznych pytaniach, w których JA było punktem odniesienia (*Jak daleko Żyd jest od Ciebie?*). Jeśli np. badany określił odległość JA – Icchak jako równą 1m 25 cm, a formalnie identyczną odległość Mosze – JA oszacował jako równą 1m 50 cm, to wskaźnik asymetrii wyniósł -0,25. Dodatnia wartość wskaźnika świadczy o typowym efekcie egocentrycznym, ujemna – oznacza tak zwany efekt judocentryczny, świadczący o wyrazistym stereotypie Żyda. W prezentowanym badaniu jako wskaźnik asymetrii traktowane były oszacowania odległości w warunkach dużego zagęszczenia, w których wzrasta widoczność obiektu wyrazistego (por. Kamińska-Feldman, 1994, 2002).

5. Pomiar stopnia nasilenia stereotypu spiskowego – badanie 2

Do pomiaru stereotypu spiskowego wykorzystano 18-itemową skalę (Kofta, Narkiewicz-Jodko, 2001). Uczestnicy badania proszeni byli o ustosunkowanie się na 5-stopniowej skali (od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”) do twierdzeń dotyczących czterech narodowości: Czechów, Żydów, Niemców i Polaków. Jako wskaźnik stereotypu spiskowego potraktowano wyłącznie ustosunkowania do Żydów, którzy są prototypowym obiektem myślenia spiskowego (Kofta, Sędek, 1999; Kofta, 2001). Wartość wskaźnika waha się od 18 do 90 punktów; im jest wyższa, tym wyższe nasilenie stereotypu spiskowego.

VI. WYNIKI

W obydwu badaniach zmienne odrębność schematowa JA/MY i odrębność schematowa MY/INNI zostały poddane dalszym przekształceniom. Pierwszym krokiem było dokonanie kompresji 11-stopniowej skali (wartość wskaźnika od 0 do 10) do skali 3-stopniowej (niska, średnia, wysoka). Za niski stopień odrębności schematów JA/MY oraz MY/INNI uznano wartość wskaźnika od 0 do 5, za średni wartość 6 (w obydwu badaniach dla zmiennej JA/MY i zmiennej MY/INNI mediana i modalna wyniosły 6), za wysoki – wartość od 7 do 10. Ten sposób przekształcania zmiennych zaczerpnięto z prac zespołu kierowanego przez M. Jarymowicz, którego członkami były A. Kwiatkowska i A. Szuster-Zbrojewicz (zob. Jarymowicz 1992b, 1993a, 1993b, 1994b; Kwiatkowska, 1999; Szuster-Zbrojewicz, 1989).

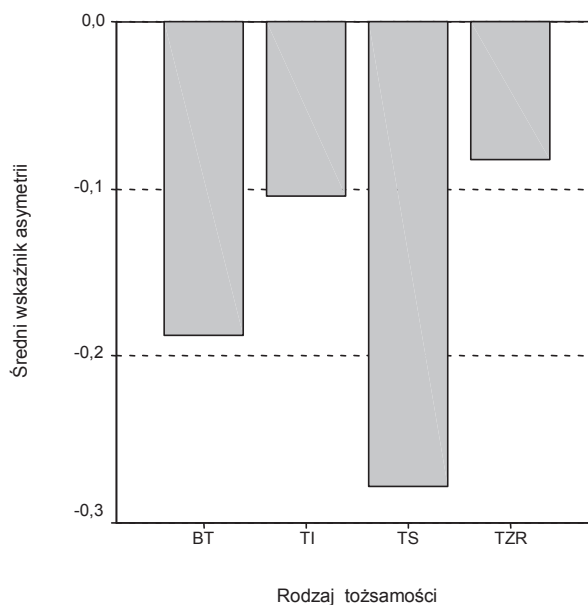
W drugim kroku wykluczono z analiz te osoby, które charakteryzowały się średnią odrębnością schematów JA/MY lub/i MY/INNI. W rezultacie w badaniu 1 poddano dalszej analizie 85 przypadków, a w badaniu 2 – 67.

W trzecim kroku przydzielono badanych do czterech grup. Osoby o wysokiej odrębności schematowej MY/INNI i jednocześnie niskiej odrębności JA/MY zostały zaliczone do grupy o dominującej tożsamości społecznej (TS), zaś osoby o niskiej odrębności MY/INNI i zarazem wysokiej odrębności JA/MY – do kategorii osób o dominującej tożsamości indywidualnej (TI). Wysoki stopień wyodrębnienia JA względem MY, współwystępujący z wysokim stopniem wyodrębnienia MY względem innych, został uznany za przejaw tożsamości zrównoważonej (TZR), natomiast niski stopień wyodrębnienia JA z MY i jednocześnie niski

stopień wyodrębnienia MY ze schematu INNYCH traktowano jako brak wyraźnie ukształtowanej tożsamości (BT).

1. Badanie 1

Jednoczynnikowa analiza wariancji wykazała istnienie, na poziomie tendencji, wpływu rodzaju tożsamości na pośrednio mierzony stereotyp egzemplaryczny (test asymetrii) – $F_{(3,84)} = 2,525$, $p = 0,063$. Różnice między poszczególnymi poziomami czynnika ilustruje rys. 1.

BT – brak tożsamości, TI – tożsamość indywidualna,
TS – tożsamość społeczna, TZR – tożsamość zrównowazona

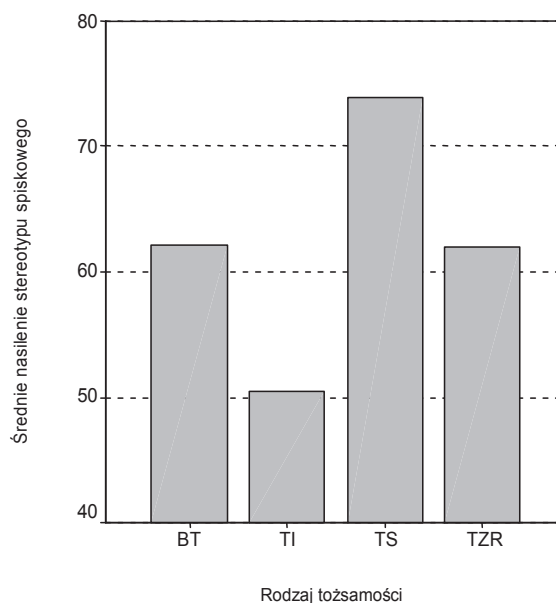
Rys. 1. Średnie nasilenie stereotypu egzemplarycznego w zależności od rodzaju tożsamości

Dla ułatwienia analizowania wyników należy przypomnieć, że wartość ujemna w teście asymetrii świadczy o efekcie judocentrycznym, który jest przejawem posiadania wyrazistego stereotypu etnicznego Żyda. Badani o dominującej tożsamości społecznej uzyskali, co uwidacznia rysunek, najniższą średnią wartość

wskaźnika asymetrii ($M = -0,278$; $SD = 0,138$). Różnica między nimi a osobami o tożsamości zrównoważonej ($M = -0,162$; $SD = 0,246$) oraz indywidualnej ($M = -0,104$; $SD = 0,138$) jest istotna statystycznie. W pierwszym przypadku test porównań planowych wykazał istotność na poziomie $0,015 - t_{(81)} = 2,486$, w drugim na poziomie $0,052 - t_{(81)} = -1,974$. Zaobserwowano również tendencję taką, że osoby o tożsamości zrównoważonej wykazały się mniejszą skłonnością do stereotypizacji niż osoby o braku tożsamości ($M = -0,188$; $SD = 0,269$) - $t_{(81)} = 1,743$, $p = 0,085$.

2. Badanie 2

Jednoczynnikowa ANOVA wykazała istotny wpływ dominujących form tożsamości na skłonność do spiskowej stereotypizacji - $F_{(3,66)} = 3,337$, $p = 0,025$. Jak ilustruje rys. 2, osoby o tożsamości indywidualnej (TI) wykazały się najniższą skłonnością do myślenia spiskowego ($M = 50,40$; $SD = 13,04$).

Rys. 2. Średnie nasilenie stereotypu spiskowego w zależności od rodzaju tożsamości (oznaczenia jak na rys. 1)

Różnice widoczne na rys. 3 są istotne statystycznie. Testy kontrastów planowych wykazały różnicę ($p = 0,002$) między tożsamością indywidualną a społeczną ($M = 73,88$; $SD = 12,77$) – $t_{(63)} = 3,151$ oraz różnicę ($p = 0,046$) między osobami o tożsamości indywidualnej a osobami o braku wyraźnie ukształtowanej tożsamości ($M = 62,14$; $SD = 17,08$) – $t_{(63)} = -2,038$. Z kolei osoby o tożsamości zrównoważonej ($M = 62,05$; $SD = 15,41$) różnią się od osób o tożsamości indywidualnej na poziomie silnej tendencji – $t_{(63)} = -1,915$; $p = 0,060$.

Zgodnie z założeniami teorii, osoby o dominującej tożsamości społecznej uzyskały najwyższe wskaźniki stereotypu spiskowego. Różnią się one w sposób istotny od badanych o dominującej tożsamości indywidualnej, o czym była mowa w poprzednim akapicie. Jednocześnie wykazano, na poziomie tendencji, różnicę między tymi badanymi a osobami z grupy o tożsamości zrównoważonej – $t_{(63)} = -1,799$, $p = 0,077$ – oraz z grupą o braku tożsamości – $t_{(63)} = 1,871$; $p = 0,066$.

VII. WNIOSKI I DYSKUSJA

Osoby o przewadze tożsamości społecznej przejawiały – w znacznie większym stopniu niż badani o przewadze tożsamości indywidualnej oraz o tożsamości zrównoważonej – skłonność do obydwu rodzajów stereotypizacji. Rezultat ten, jako zgodny z założeniami teorii tożsamości osobistej i społecznej, dostarczył potwierdzenia dla hipotezy 1 i częściowo hipotezy 2. Wynika stąd ważny wniosek. Przeważająca tożsamość społeczna sprzyja tendencjom stereotypizacyjnym, bez względu na typ stereotypizacji.

Okazało się również, że skłonność do posługiwania się tradycyjnie rozumianym stereotypem, czyli stereotypem egzemplarycznym, jest podobna u badanych o przewadze tożsamości indywidualnej oraz u badanych o tożsamości zrównoważonej. Jednych i drugich charakteryzuje wysoki stopień poznawczego wyodrębnienia JA względem MY. Jedni i drudzy dysponują instrumentami poznawczymi umożliwiającymi decentrację, a co za tym idzie – inne niż stereotypowe spojrzenie na człowieka. Trochę inaczej wygląda to w przypadku stereotypizacji spiskowej. Osoby o przewadze tożsamości indywidualnej były w istotny statystycznie sposób mniej skłonne do myślenia spiskowego niż badani o tożsamości zrównoważonej. Jest to zgodne z oczekiwaniami teoretycznymi sformułowanymi w hipotezie 2. Tożsamość zrównoważona oznacza dobrze wyodrębnione JA względem MY oraz MY względem INNYCH, podczas gdy przewaga tożsamości indywidualnej oznacza wysoki stopień odrębności JA/MY, przy jednocześnie niskim stop-

niu odrębności MY/INNI. Funkcjonowanie osób o przewadze tożsamości indywidualnej – siłą rzeczy – regulowane jest przez ten rodzaj tożsamości, podczas gdy funkcjonowanie osób o tożsamości zrównoważonej może być regulowane – w zależności od kontekstu sytuacyjnego – zarówno przez tożsamość indywidualną, jak i społeczną. Przypuszczalnie z uwagi na specyfikę zadania, polegającego na ustosunkowywaniu się do stwierdzeń na temat Żydów, badani ci przedstawili się na regulowany przez tożsamość społeczną poziom relacji międzygrupowych. Technika mierząca stereotyp spiskowy skupia uwagę badanych na perspektywie międzygrupowej. Z kolei technika do pomiaru stereotypu egzemplarycznego (test asymetrii) koncentruje na typowym przedstawicielu grupy obcej. Dlatego osoby o tożsamości zrównoważonej, wypełniając skale do pomiaru stereotypu spiskowego, przedstawiały się na poziom tożsamości społecznej, a w przypadku wykonywania zadań związanych z pomiarem stereotypu egzemplarycznego – przeciwnie.

Można przyjąć, że wysoki stopień poznawczego wyodrębnienia JA względem MY sprzyja wykraczaniu poza stereotypowe spostrzeganie świata. Przy czym w przypadku stereotypizacji egzemplarycznej wpływ ten nie zależy od stopnia wyodrębnienia MY względem INNYCH. W przypadku stereotypizacji spiskowej, wysoki stopień wyodrębnienia JA względem MY wiąże się z mniejszą skłonnością do wiary w spiskowe teorie, przy czym efekt ten jest modyfikowany przez stopień wyodrębnienia MY względem schematu INNYCH. Osoby o tożsamości zrównoważonej są mniej skłonne do myślenia spiskowego niż osoby o przewadze tożsamości społecznej, ale bardziej skłonne niż osoby o przewadze tożsamości indywidualnej. Być może różnicę w gotowości do posługiwania się stereotypami klasycznymi i spiskowymi u osób o tożsamości zrównoważonej można wyjaśnić odmiennością obydwu rodzajów stereotypizacji. Pierwszy z nich funkcjonuje na poziomie kontaktów interpersonalnych, drugi na poziomie relacji międzygrupowych (Kofta, Sędek, 1992). Dobrze ukształtowana tożsamość społeczna (wyrażająca się poznawczym wyodrębnieniem MY względem INNYCH), z natury regulująca kontakty międzygrupowe, sprzyja myśleniu spiskowemu, postrzeganiu grup jako odrębnych i zintegrowanych bytów.

Podsumowując, osoby o przewadze tożsamości społecznej nie dysponują narzędziami poznawczymi do decentracji i wykraczania poza stereotypowe postrzeganie świata. Z kolei osoby o przewadze tożsamości indywidualnej dysponują instrumentami poznawczymi umożliwiającymi dokonywanie porównań międzykategorialnych. Osoby o tożsamości zrównoważonej wyposażone są w zdolności instrumentalne właściwe dla tożsamości społecznej oraz dla tożsamości indywi-

dualnej. Posiadają zatem narzędzia poznawcze umożliwiające zarówno decentrację i dostrzeganie perspektywy innych osób, jak i dokonywanie porównań międzykategorialnych i koncentrowania się na wymiarze relacji międzygrupowych. Skoro osoby o tożsamości zrównoważonej przejawiają podobną skłonność do egzemplarycznej stereotypizacji jak osoby o przewadze tożsamości indywidualnej, można przypuszczać, że na proces stereotypizacji egzemplarycznej wpływa – charakterystyczna dla wysokiej odrębności schematowej JA/MY – zdolność do decentracji i wykraczania poza stereotypową perspektywę spostrzegania bliźnich. Ponieważ u osób o tożsamości zrównoważonej gotowość do spiskowej stereotypizacji jest większa niż u osób o przewadze tożsamości indywidualnej, należy uznać, że przede wszystkim stopień odrębności MY/INNI decyduje o sile tendencji do myślenia spiskowego, przy czym ten wpływ może być częściowo neutralizowany przez dobrze ukształtowaną tożsamość osobistą, stąd niższe wyniki na skali spiskowej stereotypizacji u badanych o tożsamości zrównoważonej niż u badanych o przewadze tożsamości społecznej.

BIBLIOGRAFIA

- Boski, P., Jarymowicz, M., Malewska-Peyre, H. (red.) (1992). *Tożsamość a odmiennosc kulturowa*. Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Cała, A. (1996). Autostereotypy i stereotypy narodowe. W: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami?* (s. 199-298). Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Cała, A. (2001). Stereotyp Żyda i Niemca – trwałość i zmiany. W: M. Kořta, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia: uwarunkowania społeczno-kulturowe* (s. 249-261). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Groh, D. (1987). The temptation of conspiracy theory or: Why do bad things happen to good people? Part I: Preliminary draft of a theory of conspiracy theories. W: C. F. Graumann, S. Moscovici (red.), *Changing conceptions of conspiracy* (s. 1-13). New York: Springer.
- Grzesiak, M., Kamińska-Feldman, M. (2001). Tożsamościowe przesłanki posługiwania się stereotypem duszy grupowej. *Studia Psychologiczne*, 39, 93-106.
- Grzesiak-Feldman, M. (2004). *Skłonność do spiskowej oraz egzemplarycznej stereotypizacji: uwarunkowania tożsamościowe* (mps pracy doktorskiej, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski).
- Jarymowicz, M. (1992a). Tożsamość jako efekt rozpoznawania siebie wśród swoich i obcych. W: P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre (red.), *Tożsamość a odmiennosc kulturowa* (s. 213-275). Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (1992b). Schematy JA, MY a uprzedzenia międzygrupowe. W: Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 45-56). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (1993a). Odrębność schematowa Ja-My-Oni a społeczne identyfikacje. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 7-26.

- Jarymowicz, M. (1993b). An attempt to operationalize social versus personal identity constructs. W: M. Jarymowicz (red.), *To know Self-To understand Others* (s. 50-60). Poznań–Warsaw–Rotterdam: Eburon Delft.
- Jarymowicz, M. (1994a). W stronę indywidualnej podmiotowości i zbliżeń z innymi: podmiotowe podstawy społecznych identyfikacji. W: M. Jarymowicz (red.), *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata* (s. 11-33). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (1994b). O formach umysłowego ujmowania MY i ich związku ze spostrzeganiem innych. W: M. Jarymowicz (red.), *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata* (s. 191-199). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (2000). Psychologia tożsamości. W: J. Strelau (red.), *Psychologia podręcznik akademicki* (s. 107-125). Gdańsk: GWP.
- Kamińska-Feldman, M. (1994). *Asymetria w ocenianiu dystansów Ja-Inni*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii UW.
- Kamińska-Feldman, M. (1997). Czy błąd asymetrii w ocenianiu dystansów Ja-Inni jest przejawem utajonego działania stereotypów? *Studia Psychologiczne*, 35, 97-115.
- Kamińska-Feldman, M. (2001). Efekt asymetrii w szacowaniu dystansów Ja-Inni i test utajonych skojarzeń (IAT) jako miary stereotypów. *Studia Psychologiczne*, 30, 197-210.
- Kamińska-Feldman, M. (2002). Związki poznawczej indywidualności z efektem asymetrii w spostrzeganiu dystansów Ja-Inni jako miary stereotypów społecznych. W: M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo* (s. 185-216). Gdańsk: GWP.
- Kořta, M. (1995). Stereotype of a group-as-a-whole: The role of diabolic causation schema. *Polish Psychological Bulletin*, 26, 83-96.
- Kořta, M. (1996). Wprowadzenie do psychologii stereotypów i uprzedzeń. W: M. Marody, E. Gucwa-Leřny (red.), *Podstawy życia społecznego w Polsce* (s. 198-217). Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Kořta, M. (2001). Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu. W: M. Kořta, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia: uwarunkowania społeczno-kulturowe* (s. 274-297). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kořta, M., Narkiewicz-Jodko, W. (2001). Wartości a bytowość grupy, stereotypy spiskowe i uprzedzenia. W: D. Doliński, B. Weigl (red.), *Od myśli i uczuć do decyzji i działań* (s. 59-74). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kořta, M., Sędek, G. (1992). Struktura poznawcza stereotypu etnicznego, bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy uprzedzeń antysemitycznych. W: Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 67-86). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kořta, M., Sędek, G. (1995). Stereotyp „duszy grupowej”, wybory parlamentarne a postawy wobec osób pochodzenia żydowskiego. W: B. Wojciszke (red.), *Jacy sę Polacy? Badania opinii społecznej jako Źródło wiedzy psychologicznej* (s. 55-72). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kořta, M., Sędek, G. (1999). Stereotyp duszy grupowej a postawy wobec obcych: wyniki badań sondażowych. W: B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 173-208). Warszawa–Łódź: PWN.
- Kwiatkowska, A. (1999). *Tożsamość społeczna a społeczne kategoryzacje*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.

- Maison, D. (1995). Do we say what we think? On the implications for research of an anti-discrimination norm. *Polish Psychological Bulletin*, 26, 175-187.
- Maison, D. (1997). *Jak powstają stereotypy narodowe*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii UW.
- Maison, D., Bruin, R. (1999). Test utajonych skojarzeń (IAT) Greenwalda: metoda badania utajonych postaw. *Studia Psychologiczne*, 37, 61-81.
- Maison, D., Greenwald, A. G., Bruin, R. (2001). The Implicit Association Test as a measure of implicit consumer attitudes. *Polish Psychological Bulletin*, 32, 61-70.
- Moscovici, S. (1987). The conspiracy mentality. W: C. F. Graumann, S. Moscovici (red.), *Changing conceptions of conspiracy* (s. 151-169). New York: Springer.
- Szuster-Zbrojewicz, A. (1989). Poznawcze wyodrębnienie własnej osoby a przejawy asymetrii w ocenianiu dystansów JA-MY-INNI. *Studia Psychologiczne*, 27, 2, 41-54.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. W: S. Worchel, W. G. Austin (red.), *The psychology of intergroup relations* (s. 7-24). Chicago: Nelson-Hall.
- Turner, J. C. (2001). Teoria autokategoryzacji. W: A. Manstead, M. Hewstone (red.), *Encyklopedia Blackwella. Psychologia społeczna* (s. 632-634). Warszawa: Wyd. Santorski & Co.
- Weigl, B. (1999). *Stereotypy i uprzedzenia etniczne u dzieci i młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Weigl, B., Łukaszewski, W. (1992). Modyfikacja stereotypów i uprzedzeń etnicznych u dzieci. W: Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 105-120). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.

THE IDENTITY PREMISES OF STEREOTYPISATION

S u m m a r y

The purpose of the current study was to investigate the relationship between identity and readiness for classical and conspiracy stereotyping. The conspiracy stereotypes are holistic representations of the entire out-groups, whereas the classical stereotypes are mainly trait-theories of a typical out-grouper. The obtained results suggest that the strongest propensity for both kinds of stereotyping is typically related to social identity whereas the lowest – to individual identity. It was also observed that the individuals with the well-balanced identity (when the personal and the social identity is well developed) have the cognitive tools characteristic for both personal and social identity. It can be assumed that social identity plays an important role in conspiracy stereotyping, as subjects with well-balanced identity were more prone for this kind of stereotyping, which is extensively discussed in the paper.

Key words: classical (trait-laden) stereotype, conspiracy stereotype, schemata distinctiveness, personal identity, social identity, balanced identity, the lack of identity.